

Yədulla DADAŞLI

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

e- mail: yadulla_dadashli@yahoo.com

<https://doi.org/10.59849/2309-7922.2025.2.160>

1920-Cİ İLLƏRDƏ ƏDƏBİ-NƏZƏRİ FİKİRDƏ ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATI MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

XX əsrin əvvəllərində olduğu kimi, 1920-ci illərdə də Azərbaycan alimləri şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri toplayır, araşdırır və nəşr etdirirdilər. Həmin illərdə nəşr olunan ədəbiyyat tarixlərində də xalq ədəbiyyatı nümunələri haqqında məlumat verilir, folklor janrları təhlil olunurdu. Məqalədə A.Şaiq, A.Baqri, Y.V.Çəmənəminli, İ.Hikmət, B.Çobanzadə, H.Zeynallı, Ə.Abid, V.Xuluflu kimi alimlərin milli folklorumuzla bağlı araşdırmaları təhlil olunur. Milli folklorumuzun toplanılması, tədqiqi və nəşri sahəsindəki xidmətləri araşdırılır, ilk dəfə üzə çıxarıldığı folklor materialları ilə bağlı mülahizələri ümumiləşdirilir. Məqalədə Cabbar Əfəndizadə və Aleksandr Baqrinin folklorşünaslıq fəaliyyəti haqqında da məlumat verilir, görkəmli türk alimi, ədəbiyyat tarixçisi İ.Hikmət Azərbaycan folklorunun tədqiqatçısı kimi tanındılar, Azərbaycan folklorunun müxtəlif janrlarına dair apardığı araşdırmalar ümumiləşdirilir. Bəzi Azərbaycan dastanlarının toplanılması, tədqiqi və nəşri məsələləri haqqında danışılır.

Açar sözlər: folklorşünaslıq, tarixi yaddaş, janr təsnifatı, folklorşünas alimlər

Yadulla DADASHLY

THE ISSUES OF ORAL FOLK LITERATURE IN LITERARY AND THEORETICAL THOUGHT IN THE 1920th

Summary

As in the early 20th century, in the 1920th, Azerbaijani scientists collected, researched and published samples of oral folk literature. The literary histories published in those years also provided information about samples of folk literature and analyzed folklore genres. The article by A.Shaig, A.Bakri, Y.V.Chemanzaminli, I.Wisdom, B.Chobanzade, G.Zeynalli, A.Abid, V. Analyzes the research of such scientists as hulufu on our national folklore. His services in the field of collecting, studying and publishing our national folklore are being investigated. Their thoughts on the folklore materials that they first made public are summarized. For the first time, the article provides information about the folklore activities of Jabbar Efendizade and Alexander Bagrin. I.Hikmet, an outstanding Turkish scholar and literary historian, is known as a researcher of Azerbaijani

folklore. His research on various genres of Azerbaijani folklore is summarized. It tells about the collection, research and publication of some Azerbaijani epics.

Key words: folklore studies, historical memory, genre classification, folklore scientists

Ядулла ДАДАШЛИ

**ВОПРОСЫ УСТНОГО НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА В
ЛИТЕРАТУРНО-ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ 1920-Х ГОДОВ**

Резюме

Как и в начале XX века, в 1920-е годы азербайджанские ученые собирали, исследовали и публиковали образцы устной народной литературы. В литературных историях, изданных в те годы, также приводились сведения об образцах народной литературы, анализировались фольклорные жанры. В Статье А.Шаиг, А.Бакри, Ю.В.Чеманзаминли, И.Мудрость, Б.Чобанзаде, Г.Зейналлы, А.Абид, В.Анализируются исследования таких ученых, как Хуллуфлу, о нашем национальном фольклоре. Исследуются его услуги в области сбора, изучения и публикации нашего национального фольклора. Их соображения относительно фольклорных материалов, которые они впервые обнародовали, резюмируются. В статье представлена информация о фольклорной деятельности Джаббара Эфендизаде и Александра Багина. Выдающийся турецкий ученый, историк литературы И.Хикмет известен как исследователь азербайджанского фольклора. Обобщены его исследования по различным жанрам азербайджанского фольклора. Рассказывается о сборе, исследовании и издании некоторых азербайджанских эпосов.

Ключевые слова: фольклористика, историческая память, жанровая классификация, ученые-фольклористы

İyirminci yüzilliyin əvvəllərində və Azərbaycan Demokratik Respublikasının fəaliyyəti dövründə olduğu kimi, 1920-ci il Aprel işğalından sonrakı illərdə də milli şifahi xalq ədəbiyyatı örnəklərimiz folklor tədqiqatçıları tərəfindən toplanılır. Folklorçu alimlərin topladıqları folklor materialları və bununla bağlı onların qələmə aldıqları məqalələr “Kommunist”, “Maarif işçisi”, “Maarif və mədəniyyət”, “Dan yıldızı”, “Yeni yol” və başqa mətbu orqanlarda işıq üzü görür. Azərbaycan ədəbi və mədəni fikir tarixində milli təmayülün inkişafını şərtləndirən amillər sırasında xalq ədəbiyyatı örnəklərinin toplanması, tədqiqi və nəşri həlledici amilə çevrilir. 1920-ci illərin əvvəllərində Azərbaycan tarixi, şifahi söz sənəti, etnoqrafiyası, dilçilik problemləri, milli mədəniyyət abidələri, bir sözlə, azərbaycanşünaslığın öyrənilməsi və yayımlanması zəruriyyəti meydana çıxır. Bu zəruriyyətin reallığa çevrilməsi yeni yaradılan dövlət səviyyəsində öz həllini tapır. Azərbaycan dilində buraxılan “Kommunist” qəzetinin redaksiya üzvləri, xüsusilə qəzetin redaktoru Həbib Cəbiyevin təşəbbüsü ilə Xalq Maarif Komissarlığının nəzdində 1923-cü il noyabrın 2-də Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin

əsası qoyulur. Azərbaycanşünaslığa aid materialların toplanılması, araşdırılması, nəşri və yayımlanması cəmiyyətin müxtəlif ixtisaslı nümayəndələrinə tapşırılır. Azərbaycanın S.Ağamalıoğlu, R.Axundov, D.Bünyadzadə, M.Quliyev, Ü.Hacıbəyov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, H.Zeynallı, V.Xuluflu, T.Şahbazi simalı dövlət, maarif, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimləri cəmiyyətin ictimai və mədəni həyatında fəal iştirak etmişlər. Rusiyanın müxtəlif bölgələrindən tədris məqsədilə Bakıya dəvət olunmuş A.N.Samoyloviç, N.Y.Marr, B.B. Bartold, V.M.Sısoyev, A.V.Baqri, İ.N.Oşmarin, V.V.Qordlevski, İ.İ.Meşşaninov kimi şərqşünas və türkoloq alimlər Azərbaycanşünaslığın inkişafına böyük əmək sərf etmişlər. Yarandığı ilk günlərdən cəmiyyətə akademik A.N.Samoyloviç başçılıq etmişdir. O, “Maarif və mədəniyyət” dərgisinin 1923-cü il 11-ci sayında çap etdirdiyi “Azərbaycanı tədqiq edən və öyrənən cəmiyyət” adlı məqaləsində “bu zəngin məmləkətin mənən və maddətən nəşvü nüması üçün” (14, 45) Azərbaycanın “iqtisadi, təbii, fənni, tarixi, etnoqrafi cəhətdən tədqiq” (14, 45) edilməsinin son dərəcə vacib olduğunu vurğulamışdır. Məqələdən onu da öyrənirik ki, cəmi üç şöbədə – tarix, etnoqrafiya, təbiyyat və iqtisadiyyat bölümlərindən ibarət olan bu cəmiyyətin tarix və etnoqrafiya şöbəsində çalışan mütəxəssislər və həvəskarlar qrupunun üzvləri xalq ədəbiyyatının toplanması, nəşri və tədqiqi ilə məşğul olur, lüğət tərtib etməyə çalışır, məhəlli şivələri, xalq musiqisi və adət-ənənələrini araşdırırdı (14, 45). İşçi qrupunun topladığı materiallar mətbuatda, xüsusilə cəmiyyətin nəşr etdiyi “Xəbərlər” və “Azərbaycanı öyrənmə yolu” dərgilərində işıqlandırılırdı.

Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbö Cəmiyyətinin Naxçıvan, Şəki, Dağlıq Qarabağ və Gəncədə şöbələri yaradılmışdı. Şəki şöbəsinin sədri vəzifəsinə məşhur pedaqoq və dramaturq Rəşid bəy Əfəndiyev (1863-1942) seçilmişdi. O, demək olar ki, bütün həyatı boyu etnoqrafiya və şifahi xalq ədəbiyyatına aid materiallar toplamış, folklorun bayatı, nağıl, rəvayət və atalar sözü janrlarına aid maraqlı mülahizələr yürütmüşdür. R.Əfəndiyev “Bəsirətül-ətfal” (Bakı, 1901) dərsliyində də xalq yaradıcılığı örnəklərinə xeyli yer vermiş, bədii əsərlərində folklor örnəklərindən faydalanmışdır. Bu da bir həqiqətdir ki, “Pul dəlisi” dramında Sitarənin dilindən 13, Ziba xanımın dilindən 5 bayatı işlətməmişdir. “Qan ocağı” komediyasında isə “Məsəl var ki, güldürənin yanına getmə, ağladanın yanına get”, “Bal tutan barmaq yalar”, “Cıdanı cibdə gizlətmək olmaz”, “Yeməyənin malını yeyərlər”, “İgiddin igiddən bir cəldliyi artıqdır” və başqa məsəl və atalar sözlərinə yer ayırmışdır.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin toplanılması, araşdırılması və nəşri sahəsində məşhur maarif xadimi və yazıçı Abdulla Şaiqin (1881-1959) xidmətləri əvəzsizdir. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Əziz Mirəhmədovun “Abdulla Şaiq” (Bakı, 1956) monoqrafiyasında verdiyi məlumatlara görə, böyük ədib şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini toplamış, eyni zamanda tələbələrinə toplatmış, bu yolla bir çox nağıllar, minə qədər atalar sözü, beş-altı yüz tapmaca, minə qədər bayatı ələ gətirə bilmişdir (12, 74). A.Şaiq dərsliklərində və bədii yaradıcılığında folklor örnəklərindən məqsədyönlü faydalanmışdır. O, “Dilimiz və ədəbiy-

yatımız” məqaləsində folklor örnəklərimizi “məişətimizin birər aynası”, “qiymətli bir xəzinə”, aşıq poeziyasını “qiymətsiz, ən böyük bir nemət” (15, 119) adlandırmış, milli-mənəvi söz sənətimizi yüksək dəyərləndirmişdir: “Məişətimizin birər aynası olan hədsiz-hesabsız bayatı və şikəstələrimiz, məsəllərimiz, tapmacalarımız, ürəkləri ən dərinədən çırpındıran, ruhları səmadakı şəfəqlərə qədər yüksəldən mahnılarımız, nəğmələrimiz qibtə ediləcək səadətlərdir, deyilmi?” (15, 119). Məqalədə bayatı və sayacı sözlərindən nümunələr verməsi və təhlillər aparması A.Şaiqdən folklor tədqiqatçısı kimi söz açmağa əsas verir. A.Şaiqin ədəbiyyat tariximizdəki dəyərli xidmətlərindən biri də bayatılarımızın toplanılması və nəşri ilə bağlıdır. O, Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin ilk illərində Mirzə Məhəmməd Hatif (1875-1923) və müəllim Şəfiqə xanım Əfəndizadə (1883-1959) ilə birlikdə çoxlu sayda bayatılar toplamış, maddi imkansızlıq səbəbindən Azərbaycan Ədəbiyyat Cəmiyyəti nəşriyyatı xətti ilə yalnız 1925-ci ilin may ayında “Bayatılar” adı ilə nəşr etdirməyə müvəffəq olmuşdur. Yeri gəlmişkən bir məsələyə də münasibət bildirmək istərdik. Professor Nazif Qəhrəmanlı “Azərbaycanda ədəbi cəmiyyətlər (1920-30-cu illər)” kitabında “Bayatılar” kitabı ilə əlaqədar yazır: “Azərbaycan Ədəbiyyat Cəmiyyətinin nəşr etmiş olduğu daha bir kitab “Azərbaycan bayatıları” kitabıdır. “Azərbaycan xalq ədəbiyyatında bayatılar” adlı kitab 1926-cı ildə Abdulla Şaiq, Hatif, Şəfiqə xanım Əfəndizadənin zəhməti nəticəsində meydana çıxmışdır” (11, 37). Professor Paşa Əfəndiyev isə “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” (Bakı: Elm və təhsil, 2013) dərsliyində “Bayatılar” kitabının 1926-cı ildə nəşr olunduğunu xatırlatmışdır. Göründüyü kimi, N.Qəhrəmanlı kitabın adını və nəşr ilini, P.Əfəndiyev isə nəşr ilini “1926-cı il” göstərməklə xəyata yol vermişdir. Həqiqət bundan ibarətdir ki, haqqında danışdığımız kitab “Azərbaycan xalq ədəbiyyatından” seriyasından “Bayatılar” adı ilə 1925-ci ilin mayında buraxılmışdır. Azərbaycan Ədəbiyyat Cəmiyyəti göstərilən seriya ilə milli folklorumuza aid toplanacaq materialları da gələcəkdə nəşr edəcəyini qərarlaşdırmışdır. Azərbaycan Ədəbiyyat Cəmiyyəti tərəfindən yazılmış “Bir-iki söz”dən anlaşılır ki, “Təkrarlar varsa, o da ancaq məhəlli şivələrin gözləndilməsindən irəli gəlmişdir” (11, 3). Ədəbiyyat Cəmiyyətinin işçi qrupu “xalq ədəbiyyatı aşıqı olan bütün vətəndaşların bu xeyirli işdə” – bayatılar da daxil olmaqla folklor nümunələrinin toplanılmasında yardım edəcəklərinə ümid bəslədiyini bildirmişdir. “Bayatılar” kitabındakı materiallar əski Azərbaycan əlifbası sırası ilə düzülənmiş, folklor örnəklərinin toplanıldığı yer, vaxt, toplayan şəxs haqqında məlumat verilməmiş, bu da kitabın əsas qüsurlarından sayılmışdır. Ədəbiyyatşünas və tənqidçi Əli Nazim (1906-1941) “Azərbaycan xalq ədəbiyyatından Bayatılar” məqaləsində “kənd və köçəri həyatımıza aid bütün folklor əsərlərini” (11, 46) toplamağın və sistemli şəkildə nəşr etməyin zəruri olduğunu bildirmiş, “Xalqın o saf və təmiz yaradıcılıq mənbələrini” (13, 46) öyrənməyin tarix, etnoqrafiya və dilçilik elmləri baxımından faydalılığını vurğulamışdır. O, ədəbiyyat cəmiyyətinin Azərbaycan bayatılarının bir qismini nəşr etməsini folklorun nəşr edilməsində “ilk təşəbbüs” (13, 46) adlandırmış, xalq ədəbiyyatının elmi mahiyyət daşdığını diqqətə çatdır-

mış, şifahi örnəklərin elmi mahiyyətini fonetik sisteminin qorunması ilə əlaqələndirmişdir. Ə.Nazim “Bayatılar” kitabının qüsurlarından da söz açmış, kitabın dilimizin fonetik qaydalarını ifadə etmək gücündə olmayan ərəb əlifbası ilə deyil, latın əlifbası ilə nəşrini zəruri saymışdır. Digər tərəfdən, məhəlli şivələrin gözlənilməməsi, biri-birinə qarışdırılması, bayatıların yerli şivələrdə deyil, ədəbi dil normalarına uyğun verilməsi, haradan, kimlərdən və hansı vasitələrlə toplanmasının xatırladılmaması da kitabın qüsurları sırasındadır. Çox doğru olaraq “xalq yaradıcılığı olduğu kimi alınmalıdır” (13, 47) qənaətinə gələn, bayatıların elmi dəyərini bir də onların məzmunları ilə ilişkiləndirən Ə.Nazim bu örnəkləri məzmunlarına görə sistemləşdirməyi və nəşr etməyi tövsiyə edirdi. Eyni zamanda göstərilən qüsurlara yol verilməsini folklor mütəxəssislərinin olmaması, folklor örnəklərinin nəşrinə yeni başlanılması və təcrübəsizliklə əlaqələndirir. Professor Əziz Şərif “Maarif və mədəniyyət” jurnalının 1927-ci il 9-cu sayında çap etdirdiyi “Azərbaycan xalq ədəbiyyatı” məqaləsində “Bayatılar” kitabı haqqında mülahizələrini söyləmiş, bayatıların “xalq ədəbiyyatımızın ən gözəl və mühüm bir şöbəsi” (17, 45) təşkil etdiyini açıqlamışdır. O, xalq ədəbiyyatının toplanılması, öyrənilməsi və nəşrinin sistemli şəkildə aparılmasını, geniş oxucu kütləsinə çatdırılmasını, toplanılmış materialların məxəzlərinin göstərilməsini, bayatıların mövzular üzrə qruplaşdırılmasını vurğulayanda xalq ədəbiyyatına elmi münasibət bəsləyən Əli Nazimlə birləşir. Ə.Şərif xalq ədəbiyyatının elmi mahiyyətinə yüksək dəyər verərək yazırdı: “Xalqımızın müxtəlif təbəqələrinin yaradıcılığını təmsil edən xalq ədəbiyyatı tarix, etnoqrafiya və ədəbiyyatımızı öyrənmək, milli mədəniyyət və məişətimizin bir çox qaranlıq nöqtələrini aydınlaşdırmaq yolunda bir material olmaqdan başqa, Azəri türk dilini milliləşdirmək, türkcələşdirmək yolunda dəxi çox böyük rol oynayacaqdır” (17, 45). Ə.Şərifə görə, xalq ədəbiyyatı Azərbaycan tarixi, etnoqrafiyası, ədəbiyyat və dilçiliyini öyrənmək üçün son dərəcə qiymətli mənbədir. Ona görə də müəllif xalq ədəbiyyatımızı toplamağı, araşdırmağı və nəşr etməyi zəruri sayır, ana dili və ədəbiyyat müəllimlərini bu işə cəlb etməyi məsləhət görürdü. Bayatılarımızın araşdırılması Cabbar Əfəndizadəni (1887- ?) də ciddi maraqlandırmış, apardığı tədqiqatlar nəticəsində “Bayatılarımıza bir nəzər” məqaləsi yaranmışdır. Bu məqalə “Maarif və mədəniyyət” dərgisinin 1926-cı il 8-ci sayında işıqlandırılmışdır (7, 37-40). Bayatıları Azərbaycan xalq ədəbiyyatının ən zəngin şöbələrindən biri hesab edən müəllif xalq ədəbiyyatı nümunələrinin coğrafiyası və etnoqrafiyasını müəyyənləşdirməyin, hansı mühitin və şəraitin məhsulu olduğunu dəqiqləşdirməyin vacibliyindən söz açır. Bayatılarda tarixi həqiqətlərin gizləndiyini vurğulayır. C.Əfəndizadə bayatıların lüğət, dil quruluşunun öyrənilməsinə böyük önəm verir. Bayatılarda ərəb-fars söz və tərkiblərinin, oğuzlara məxsus arxaik sözlərin, müxtəlif türk şivələrinə aid ifadələrin işlədilməsinə diqqət çəkir və bunun səbəblərini aydınlaşdırır. Professor P.Əfəndiyevin sözləri ilə desək, Cabbar Əfəndizadə bu məqalədə “bayatı” sözü, bayatılarda fərdilik və bəşərlik, tarixlə, xalqın dünyagörüşü ilə bağlılığı, forma rəngarəngliyi, cinaslar sistemi, ən ümdəsi” (6, 65) isə dil xüsusiyyətləri məsələlərinə də aydınlıq gətirir.

Azərbaycan folkloru örnəklərinin toplanılması, araşdırılması və nəşri sahəsində ardıcıl çalışan ziyalılardan biri də professor Aleksandr Baqri (1891-1949) olmuşdur. Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin fəal üzvlərindən biri olan bu görkəmli ukraynalı alim 1922-ci ildə Azərbaycana köçərək Bakı Dövlət Universitetində pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Eyni zamanda müxtəlif illərdə Azərbaycanın bəzi qəzalarında keçirilən folklor ekspedisiyalarında iştirak etmiş, Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın tarixi, etnoqrafiyası, ədəbiyyatı və folkloruna aid bibliografik göstəricilər hazırlamışdır. O, folklorla əlaqəli "Azərbaycan atalar sözlərinin öyrənilməsinə dair", "El hekayələri haqqında", "Xalq məsəlləri haqqında" və başqa məqalələrin müəllifidir. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Vüsal Şəfiyevanın "Aleksandr Baqri və Azərbaycan folkloru" məqaləsində verdiyi məlumatlara görə, "Aleksandr Baqri, həmçinin, 1924-1926-cı illərdə 3 buraxılışdan ibarət, 1890-1923-cü illər Azərbaycan folkloruna dair materialları əhatə edən, bu günədək müasir folklorçuların mühüm informasiya mənbəyi hesab edilən "Azərbaycan bibliografiyası üçün materiallar" adlı əsərini yazmışdır (16, 82). Bundan başqa "Qafqaz xalq ədəbiyyatına dair materiallar" (Bakı, 1926) kitabçasında Qafqaz xalqlarının nağıl və əfsanələri haqqında məlumatlar vermişdir. A. Baqri rus oxucularını Azərbaycan nağılları ilə tanış etmək məqsədilə folklorçu Hənəfi Zeynallı ilə birlikdə 1935-ci ildə 79 nağıldan, əfsanə və dastandan ibarət "Azərbaycan türk nağılları" toplusunu rus dilində buraxdırmışdır.

XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycan ədəbi-bədii və elmi-nəzəri fikir tarixində mühüm xidmətləri olan görkəmli ədəbi simalardan biri də Yusif Vəzir Çəmən zəminlidir (1887-1943). O, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində demokratik dünyagörüşlü yazıçı-publisist, tarixçi-etnoqraf, ədəbiyyatşünas, ədəbiyyat tarixçisi və folklorçu alim kimi şərəfli yer tutur. Y. V. Çəmən zəminli Azərbaycanı sevdiyi qədər Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatını da sevir, xalq yaradıcılığı örnəklərinin toplanılması, tədqiqi və nəşri qayğısına qalır, özü də bu sahədə dəyərli işlər görürdü. Azərbaycan folklorunu mükəmməl mənimsəyən ədib "Qızlar bulağı", "Qan içində" kimi tarixi romanlarında bayatı, nəğmə, atalar sözü, məsəl, əfsanə, əsatir, nağıl, rəvayət, lətifə və digər folklor janrlarına aid örnəklərdən məqsədyönlü faydalanmışdır. Y. V. Çəmən zəminli Azərbaycan folkloruna aid elmi-nəzəri mülahizələrini öncə "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər" (1919) kitabında söyləmiş, sonralar elmi tədqiqatlarının sərhədlərini genişləndirərək maraqlı, məzmunlu, elmi dəyərini bu gün də saxlayan məqalələr yazmışdır. "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər" kitabına 1921-ci ildə – Azərbaycan Demokratik Respublikasının Türkiyədə səfiri olarkən yazdığı "Ön söz"də Azərbaycandakı qarışıqlıqlarla bağlı əsərlər toplaya bilmədiyini etiraf etmiş, İstanbul kitabxanalarındakı ədəbiyyatdan, Əli Əmirinin topladığı kitablardan və Bursalı Məhəmməd Tahirin "Osmanlı müəllifləri" monoqrafiyasından istifadə etmişdir. Y. V. Çəmən zəminli kitabın "Şifahi və yazılı ədəbiyyatımız" bölümündə ədəbiyyatımızı şifahi və yazılı qollara ayırmaqla böyük müasiri Firidun bəy Köçərli ilə birləşir. Şifahi xalq ədəbiyyatımızın tarixinin "türk milləti qədər qədim" (4, 117) və "türk xalqının qüvvəyi-fikriyyə və

zehniyyəsi məhsulu” (4, 117) olduğunu diqqətə çatdırır. Azərbaycan xalqının zəngin bir xalq ədəbiyyatına malik olduğunu vurğulayan alim nəsildən-nəslə ötürülən şifahi söz sənətimizin nağıl, atalar sözləri (məsəl), bayatı, ağı, vəsfi-hal, sayacı sözləri, düzgü, tapmaca (bilməcə) parçalarının adını çəkir və ədəbi nümunələrlə hər parçanın səciyyəvi özəlliklərini aydınlaşdırır. O, atalar sözlərini “millətin uzun təcrübələrinin məhsulu..., babaların övladlarına nəsihəti” (4, 119) adlandırır, ağı və vəsfi-halların quruluşca bayatılara oxşar, məzmunca fərqli olduğunu açıqlayır, düzgü və tapmacaların uşaq folkloru nümunələri olduğunu xatırladır və fikrini müvafiq folklor nümunələri ilə əsaslandırır. Tədqiqat bunu da aydınlaşdırır ki, kifayət qədər qaynaqlar ələ gətirə bilmədiyindən Y.V.Çəmənəminlinin verdiyi açıqlamalar daha çox informativ xarakter daşıyır.

Y.V.Çəmənəminlinin folklorşünaslıq görüşlərini öyrənmək üçün 1926-cı ildə yazdığı “Azərbaycan nağıllarının əhvali-ruhiyyəsi” məqaləsi tutarlı bir açıardır. Bu məqalədə müəllif şifahi ədəbiyyatımıza dair xeyli materialların toplandığını xatırladır, bu materialların araşdırılmamağına təəssüfləndiyini bildirir, şifahi örnəklərin nizama salınmasını və təhlil olunmasını vacib sayır. Y.V.Çəmənəminlinin Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı örnəklərinin toplanılması, tədqiqi və təhlilinə böyük önəm verməsi və bu işi həyati əhəmiyyətli problemə çevirməsi bir sıra faktorlarla bağlı idi. Alim çox yaxşı bilirdi ki, hələ ortada olmayan ədəbiyyat tariximizin yazılmasına mütləq folklorlardan başlanılmalıdır. Fikrimizi folklorçu alimin aşağıdakı mülahizələri də təsdiqləyir: “Bir neçə ilin müddətində o qədər materiallar meydana çıxdı ki, indi artıq ədəbiyyat tariximizin yazıla biləcəyinə əmin olmaq olar” (4, 277). Firidun bəy Köçərli, Əli Nazim, Yusif Vəzir Çəmənəminli, Bəkir Çobanzadə, İsmayıl Hikmət, Əmin Abid kimi ədəbiyyat tarixçisi və folklorçu alimlərin şifahi xalq ədəbiyyatı örnəklərinin toplanılması, tədqiqi və təhlili problemini qabartmasını bir də onların ədəbiyyat tariximizin təməl daşlarının milli folklorla qoyulması konsepsiyası ilə əlaqələndirmək lazımdır. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin nüvəsində şifahi xalq yaradıcılığının dayanması qənaətinə gələndə də onlar tamamilə haqlı görünürdü. Y.V.Çəmənəminli “Azərbaycan nağıllarının əhvali-ruhiyyəsi” məqaləsində Kür ilə Araz çayları arasında yerləşən türklərin yaratdığı mədəniyyəti “dünyanın ən qədim mədəniyyətlərindən birinin beşiyi” (4, 277) adlandırır, bu mədəniyyətin sirlərinin öyrənilməsində xalq ədəbiyyatının, xüsusilə nağılların zəruri komponent olduğunu vurğulayır. O, Azərbaycan nağıllarının dərin bir fəlsəfə daşmasını da təsdiqləyir, “Məlik Məmməd” nağılı ilə Zərdüştün “Avesta”sı arasında müqayisələr aparır, oxşarlıqlar tapır. “Məlik Məmməd” nağılının fəlsəfəsi ilə Zərdüştün “Avesta”sının fəlsəfəsinin biri-birini tamamlaması qənaətinə gəlir. Hər iki əsərdə xeyirlə şər arasında mübarizə getdiyini, xeyirin şər, işığın qaranlıq, Məlik Məmmədin şər qüvvələr, Hörmüzün Əhrimən üzərində qələbə çaldığını xatırladır. Onu da vurğulayır ki, “Məlik Məmməd”dəki mücadilə haqq və işığın hökmranlığı ilə nəticələnir. “Avesta”nın fəlsəfəsi də bundan ibarətdir” (4, 278). Göründüyü kimi, ədib burada Zərdüşt fəlsəfəsinə dərin inamını ifadə edir. Ədib Zərdüşt fəlsəfəsinə bir də ona görə inam bəsləyirdi ki, bu fəlsəfə əsasən

zəhmətkeş xalqın min illər boyu qazandığı həyat təcrübəsini, dünyagörüşünü, yaşayışa, adamlara və təbiətə münasibətini çox aydın əks etdirir, işığın qaranlığa, xeyirxahlığın bədxahlığa, yaxşılığın pisliliyə, alicənablığın alçaqlığa qələbəsini təmin edir, həm də səadəti, xoşbəxtliyi əməklə, qurub-yaratmaqla, abadlıqla əlaqələndirirdi. Bu baxımdan “Azərbaycanda Zərdüşti adətləri” (1927) məqaləsi daha çox diqqəti çəkir. Y.V.Çəmənşəminli zərdüştiliyin xalq ədəbiyyatında əsaslı mövqə qazandığını aydınlaşdırmaq üçün xalqımızın yüz illər boyu yaratdığı adət-ənənələri və ayinləri araşdırmağı qərarlaşıdır. Bu qərara gəlir ki, adət və ayinlərimizdə “Zərdüştilik təməl daşı vəziyyəti alır, “Avesta” fəlsəfəsi hər yerdə hökmrandır” (4, 308). Ədib xalqımızın qədim adətlərindən biri sayılan Novruz bayramının yaranma tarixinin dini rəvayətlərlə və Cəmşid padşahın adı ilə əlaqələndirilməsinə qarşı çıxır, tamamilə yanlış mülahizələr yürüdüldüyünü elmi dəlillərlə sübuta yeytirir. Novruz adətlərini zərdüştilik fəlsəfəsi ilə əlaqələndirməklə bu adətlərin qədimliyini, türk etnosunun kökü ilə bağlılığını, milli mədəniyyətimizin bəhrəsi olduğunu təsdiqləyir. Midiya və Azərbaycanın İran mədəniyyətini yaratdığını, Novruz adətlərinin zərdüştiliklə birgə İrana keçdiyini təsdiqləyir. Müəllifə görə, “Novruz” bir rumuzdur: işıq, haqq və həqiqətin qələbəsi deməkdir. Odur ki, ruhunda əbədi həqiqət daşıyan xalq onu təntənə ilə qarşılayır-hər kəs təzə paltar geyir, evlər təmizlənir, şamlar yanır, şirnilər düzülür, masalar çiçək, səməni otu və meyvələrlə bəzənir (4, 310).

Y.V.Çəmənşəminli duvaqqapma, ölüyə qüsl verilən yerdə şam yandırma, çillə, şər vaxtı, ab, atəş, xak, bad, yəni su, od, torpaq və hava adətlərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini aydınlaşdırır və xalqımızın qədim adətləri olmasına zəmanət verir. Bu da Y.V.Çəmənşəminlinin xalqımızın qədim adət-ənənələrinə nə qədər qayğı ilə yanaşdığını açıqlayır.

Ədəbi-elmi ictimaiyyətə məlumdur ki, Firidun bəy Köçərlinin ilk ədəbiyyat tariximiz hesab edilən iki cildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” əsəri 1925-1926-cı illərdə Bakıda nəşr olunmuşdur. Bu əsərin nəşrindən iki il sonra – 1928-ci ildə Azərbaycan hökumətinin dəvəti ilə Türkiyədən gələn və 1923-1927-ci illərdə Azərbaycanda elm və təhsil sahəsində ardıcıl və məhsuldar çalışan böyük türk alimi İsmayıl Hikmətin (1889-1967) iki cildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” çap olunur. Tarixilik baxımından qiymətləndirsək, İ.Hikmətin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabı orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsində ilk mötəbər və sistemli tədqiqatdır. Üç hissədən ibarət olan bu kitabın “Birinci qisim”ində xalq ədəbiyyatı, yazılı ədəbiyyatın “İslamlığın zühurundan əvvəl”ki və “İslamiyyətdən miladi on üçüncü əsrə qədər” mərhələləri araşdırılır, təhlil olunur. İ.Hikmət “Birinci qisim”dəki araşdırmalarını “Qövmi cərəyan” adı altında birləşdirir. O, “Qövmi cərəyan”ı belə səciyyələndirir: “Qövmi cərəyan. Bu, xalqın öz əsliyyəti və irticalarının məhsulu, öz ruh və həyəcanlarının doğduğu, öz adab və ənənələrinin nəticəsi, öz qənaət, duyğu və zövqlərinin nümunə və tərcümanı olan xalq ədəbiyyatıdır” (8, 159). Prinsip etibarı ilə bu cərəyan adı altında həm şifahi ədəbiyyatımız, həm də yazılı ədəbiyyatımızın on üçüncü əsrə qədərki inkişaf yoluna

nəzər salınır. İ.Hikmət “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin başlanğıcında xalq ədəbiyyatına yer ayırır. Əslində folklorumuza ədəbiyyat tariximizin başlanğıcında yer ayırmaq ənənəsi F.Köçərliyə aiddir. F.Köçərliyə “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” əsərindən gəlir. Bu əsərə Y.V.Çəmənşəminli “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” və Ə.Abid “Azəri ədəbiyyatı tarixi” əsərlərində də gözləyir. Altı cildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin 1-ci cildinin (Bakı: Elm, 2004) bütövlükdə Azərbaycan folklorunu çevrələməsi faktı da ədəbiyyat tariximizin xalq ədəbiyyatı ilə başlaması ənənəsinin müstəqillik dövrü folklorşünaslığında qəbul olunduğunu və özünü doğrultduğunu göstərir. İ.Hikmət də bu ənənəyə sadıq qalmışdır.

F.Köçərli ənənəsinin davamı olaraq İ.Hikmət kitabında xalq ədəbiyyatını mümkün qədər ətraflı tədqiq edir. İ.Hikmət xalq ədəbiyyatının forma və məzmun özəlliklərinə münasibət bildirərək yazır: “Bu ədəbiyyata qərblər “folklor”, biz isə “xalq ədəbiyyatı” adını veririk... Bu cərəyana aid əsərlərin əskilərində türklərin əski adət, ənənə və qənaət kibi ictimai və iqtisadi xüsusiyyətlərinə dair qüvvətli izlər gördüyümüz kibi yenilərdə də yeni yaşayış, yeni görüş və yeni duyğuların sıcaq və səmimi izlərini müşahidə edirik... Türk xalqıyyatı bütün avropalı müdafiəçilərin də etiraf etdikləri kibi, bütün qərb ölkələri xalqıyyatından həm formaca, həm ədəd modaca, həm növ və miqdarca çox yüksək və çox zəngindir” (8, 68).

Tədqiqatçı alim “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” əsərində xalq ədəbiyyatının tarixi inkişaf yolunun tam mənzərəsini yaradır. Azərbaycan folklorunu janrlar üzrə araşdırır. Xalq ədəbiyyatının janrlar üzrə öyrənilməsinə böyük önəm verən İ.Hikmət indiyə qədər belə bir janr təsnifatının aparılmadığını xüsusi qeyd edir. O, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının janrlar üzrə təsnifatında Avropa alimlərinin təsnifatlarını əsas götürür və beş janr tipi fərqləndirir: 1.Şərqilər; 2. Hekayələr; 3. Oyunlar; 4. Rəqslər; 5. Şeytaniyyət (8, 165).

Tədqiqatlarını da bu beş janr tipi üzrə aparır. Dünya elmi təcrübəsini mükəmməl mənimsəyən İ.Hikmət bu janr tiplərinin hər birinin təsnif edilərək öyrənilməsinə vacib hesab edir. O, dünya folklorşünaslığının elmi təcrübəsini milli folklor materiallarına tətbiq edərkən şərq janr tipində doğum şərqilər, çocuq nümunələri (laylalar), eşq şərqilər, şikəstələr, bayatılar, qoşmalar, izdivac şərqilər, ölüm şərqilər, mövsüm şərqilər, qəhrəmanlıq şərqilər janrlarını, “hekayələr” adlandırdığı janr tipində tarixi hekayələr, sevdə hekayələri, qəhrəmanlıq hekayələri, xaricdən gələn hekayələri fərqləndirir. “Oyunlar” başlığı altında “haxışda”, “Qələndər, a qələndər” adlı oyunların keçirilmə prosesini aydınlaşdıran tədqiqatçı “Rəqslər” başlığı altında bu janrın “oyun”larla tipoloji yaxınlığından və fərqli xüsusiyyətlərindən nəzəri aspektdə söhbət açır. “Şeytaniyyət” janr tipində isə mifologiya nəzərdə tutulur, “mənəvi bir taqım qüvvələrə inanmaqdan” (8, 255) doğulan xalq ədəbiyyatı nümunələri kimi təhlil olunur. Dünya folklorşünaslığına istinadla İ.Hikmət şeytaniyyət janr tipində müxtəlif varlıqlara sitayişdən gerçəkləşən etiqadların tipoloji təsnifini verir. Mifoloji mətnlərlə heç bir əlaqəsi olmayan zərbi-məsəlləri də nədənsə şeytaniyyət janr tipi nümunələri arasında yerləşdirir. İ.Hikmət zərbi-məsəllə atalar sözünü eyniləşdirdiyindən zərbi-məsəllərdən daha

çox atalar sözünün ideya-məzmun və janr xüsusiyyətləri haqqında nəzəri mülahizələr söyləyir. Göründüyü kimi, İ.Hikmət xalq ədəbiyyatımızı hərtərəfli araşdırmış, bu gün də aktuallığını saxlayan elmi-nəzəri mülahizələr yürütmüş, folklorumuzun tarixini ilk dəfə elmi əsaslarla yazmışdır.

İ.Hikmət xalq ədəbiyyatı nümunələrini müqayisəli şəkildə təqdim edərək hər hansı bir janra aid örnəklərin müxtəlif qaynaqlarda fərqli variantlarda mövcudluğuna dair çoxsaylı dəlillər aşkarlamış, hər bir variant fərqi haqqında səhifənin sonunda qeydlər aparmışdır. Tədqiqatçı düzgün olaraq bu nəticəyə gəlmişdir ki, folklor nümunələrinin variantlaşması onların ağızdan-ağıza, dildən-dilə keçərək müəyyən dəyişikliklərə uğraması ilə bağlı baş verir.

İsmayıl Hikmətin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabı Azərbaycan folklorunun ümumtürk folkloru kontekstində sistemli araşdırılmasının faktıdır. Çünki bu kitab xalq ədəbiyyatının tədqiqində alimin hər hansı bir milli nümunəni bütövlükdə türk xalqlarının folkloru ilə müqayisə müstəvisində qiymətləndirmək, onların tarixi və estetik dəyərini aşkarlamaq imkanlarının genişliyi ilə diqqət çəkir. İ.Hikmət türk xalqlarının mədəni birliyinin, etnik bədii düşüncə ortaqlığının sübutu kimi Azərbaycan dastanları haqqında danışarkən digər türk xalqlarında bu tipli folklor əsərlərinin varlığı haqqında əsaslı məlumatlar verir, müqayisələr aparır. İsmayıl Hikmət türkdilli xalqlar arasında yayılan dastanların mənşə etibarilə Azərbaycanla bağlılığını önə çəkir: “Bu qədər var ki, bu xalq roman və dastanlarından çoxunun ən ziyadə dolaşdığı yer Azərbaycandır. Tarixin ilk dastan olaraq tanıtdığı “Oğuznaməni”nin zəbt olunmuş bəzi parçaları qənaətini oyandıran “Dədə Qorqud” masallarından başlayaraq “Şah İsmayıl”, “Aşıq Qərib” hekayələrinə varıncaya qədər hamısında ana xətlər Azərbaycanı göstərməkdədir. Bu böyük xalq romanlarını mənşələri etibarilə bir neçə sinfə ayırmaq olur (8, 202-203). Tədqiqatçı mövzu və qəhrəmanlarının oxşarlığını nəzərə alaraq, ayrı-ayrı türk xalqlarında ruh, düşüncə və qəhrəman ortaqlığının varlığı qənaətinə gəlir. Əksər türk dastanlarında qəhrəmanların aşıqlar olduğunu, aşıqların başına sərgüzəştlər gəldiyi, nəhayət, istəklərinə nə qovuşduqlarını açıqlayır.

İ.Hikmətin “həqiqi dastanlardan olan və tarixi bir qiymət və ənənəyi ehtiva edən” (8, 224) “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları haqqındakı mülahizələri də maraqlı doğurur. O, “qəhrəmanlıq hekayələri” sırasında “Kitabi-Dədə Qorqud”a xüsusi yer ayırır, bu eposu oğuz tayfalarının etnik düşüncə ortaqlığının məhsulu hesab edir. Türk xalqlarının ortaq mədəniyyətinin abidəsi olaraq çox böyük tarixi və ədəbi-mədəni əhəmiyyət daşıdığını vurğulayır. “Kitabi-Dədə Qorqud”u dil baxımından Azərbaycan xalqıyyatına bağlayaraq yazır ki, dastanda: “Dil qatı lakin aydın və qısamdır. İfadə təbii və qüvvətlidir; bu üslub islah edilsə, ən gözəl ədəbi dil ola bilər. Kəlmələrin çoxu Azərbaycan ləhcəsində bu gün hala işlədilən əsl türk kəlmələridir (8, 239). İ.Hikmətin fikrincə, “Kitabi-Dədə Qorqud” canlı, qüvvətli bir türk dili nümunəsidir” (8, 239). Tədqiqatçı eposun mövzusu ilə əlaqədar aktual fikirlər səsləndirərək yazır ki, bu eposda: “Mövzu çox canlı və həyatidir. Oğuzların bütün ictimai həyat və təşkilatlarını anlatdığı kibi, adət və ənənəni, qənaət

və səciyyələrini də aydın surətdə göstərməkdədir. Bu etibar ilə də həm tarixi, həm ictimai və qövmi bir abidə, bir tipdir” (8, 240).

İ.Hikmət “qəhrəmanlıq hekayələri” sırasında “Koroğlu” dastanının da adını çəkir. Süjet oxşarlıqlarını nəzərə alaraq digər türk xalqlarında, hətta özbəklərdə və türkmənlərdə də “Koroğlu” səciyyəli qəhrəmanlıq dastanları nümunələrinin varlığına inamını ifadə edir. Türk xalqlarının qəhrəmanlıq dastanlarının mətnlərində fərqlər olduğunu söyləsə də, mövzularının ruh və mahiyyət etibarilə birləşik olmasını əsaslandırır. Bununla da türk düşüncə ortaqlığının eyni mənbədən qidalandığını, türk etnik mədəniyyətlərinin yaxınlığı və bəzən müştərəkliyi ideyasının həyat həqiqətinə uyğunluğunu dəstəkləyir.

Təkcə Krım-tatarlarda deyil, bütün türk dünyasında ensiklopedik zəka sahibi, şair, yazıçı, türkoloq-dilçi, ədəbiyyat tədqiqatçısı və folklorşünas alim kimi şöhrətlənən Bəkir Çobanzadənin (1893-1937) mənalı və şərəfli ömrünün, elmi və ədəbi-mədəni fəaliyyətinin müəyyən mərhələsi Bakı mühiti ilə bağlıdır. O, yeni yaradılmış Azərbaycan hökumətinin dəvəti ilə 1924-cü ildə Bakıya gəlmiş, burada bədii və elmi-pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. B. Çobanzadə Bakıda yaşadığı illərdə bir neçə istiqamətdə fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsində kafedra müdiri və dekan, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində professor vəzifəsində çalışır, ayrı-ayrı fənlər üzrə mühaizələr oxuyur. Türkologiyanın və ədəbiyyatşünaslığın aktual problemləri ilə bağlı tədqiqatlar aparır, monoqrafiya və məqalələr yazır. B.Çobanzadənin ədəbi irsində türkologiya, dilçilik, etnoqrafiya, ədəbiyyat tarixi və nəzəriyyəsi ilə bərabər, folklorşünaslıq məsələləri də mühüm yer tutur. Tədqiqatçı alim bütün yaradıcılığı boyu xalq ədəbiyyatına həssaslıqla yanaşır, folklor qaynaqlarından məqsədyönlü faydalanır. O, bəzi folklor nümunələrini toplayır, folklorşünaslıq problemlərinə dair ədəbi-nəzəri fikirlər söyləyir, şeirlərində və nəsr əsərlərində folklor materiallarından bəhrələnir. Folklorçu alim “Son dövr Krım-tatar ədəbiyyatı tənqid təcrübələri” (1928) monoqrafiyasının “Xalq ədəbiyyatı” bölümündə şifahi söz sənətini “həqiqi xalq ədəbiyyatı” (5, 12) adlandırır və bu ədəbiyyatı iki qola ayırır. Birinci qolu Şimali, ikinci qolu Cənubi xalq ədəbiyyatı hesab edir, hər iki qolun Krımda yurd-yuva saldığını xatırladır. Tədqiqatçı Cənubi Krıma mənsub olan xalq ədəbiyyatına Türkiyə yazılı ədəbiyyatının güclü təsirindən söhbət açır. Şimali Krım xalq ədəbiyyatının isə özünün yazılı ədəbiyyatı sayılan Cığatay ədəbiyyatından ayrıldığını, divan dili olduğunu vurğulayır. Kitabın “Son dövr ədəbiyyatı” bölümündə isə, professor Mahmud Allahmanlının düzgün müşahidə etdiyi kimi, ...ədəbiyyatın problemləri, türk xalqları səviyyəsində gedən proseslərin ümumi mənzərəsi, xalq ədəbiyyatından yararlanmanın üsul və yolları, eyni zamanda ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni prosesin bədii nümunələrdə hansı səviyyədə əks olunması məsələlərinə diqqət yetirilir” (2, 386).

“Türk ədəbiyyatında təqlid və yaradıcılıq” məqaləsində tədqiqatçı folklor məsələlərinə də toxunur. Doktor Kunoşun topladığı iki cildlik “Osmanlı xalq ədəbiyyatı nümunələri” ilə Aleksandr Keqelin “Fars xalq ədəbiyyatı nümunələri”ni

və Qərb xalq yaradıcılığı örnəklərini müqayisə müstəvisinə gətirərək türk xalq ədəbiyyatının üstünlük qazandığını təsdiqləyir. “Burada türk xalq ədəbiyyatı daha zəngin, daha geniş çıxacaqdır. Çünki Avropada şəhər həyatı, ümumi təhsil, teatrolar geniş və inkişaf etmiş deyil mətbələri, nəşriyyatı ədəbiyyatdakı xalq yaradıcılığını artıq çoxdan zəiflətməmiş və bir çox yerlərdə öldürmüşdür” (2, 146).

B.Çobanzadə XIX əsrin ortalarına qədər Avropa və Şərq ədəblərinin folklor materiallarından kifayət qədər bəhrələnməməsini yanlış olaraq: “Xalq ədəbiyyatı yazılı ədəbiyyatın xalq dilində pozulmuş parçalarıdır” qənaətinə gəlmələri ilə əlaqələndirir. Digər ölkələrin türk-tatar şairlərinin yalnız Avropa klassik ədəbiyyatına müraciət etmələrinin mayasında folklorla yanlış estetik münasibətin bəslənilməsinin dayandığını əsaslandırır. Alim xalq ədəbiyyatının heca vəznini yazıldığını xatırladır, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin poeziyasının heca vəznində təmiz türkcə feillərlə yazıldığını aşkarlayır. Professor M.Allahmanlı Bəkir Çobanzadənin folklorşünaslıq görüşlərinə aydınlıq gətirərək yazır: “Ümumiyyətlə, B.Çobanzadənin folklorşünaslıq görüşləri bütünlükdə türk xalqlarının ədəbiyyatının şifahi və yazılı qanadını diqqət önünə gətirməklə və ondan çıxış etməklə müəyyənlik qazanır” (2, 404). Deməli, professor B.Çobanzadənin türk etnoslarının şifahi söz sənətinə baxışları türk etnik düşüncəsinin ortaqlığı, mövzu, süjet, kompozisiya və dil bənzərliyinin varlığı qənaətinə gəlməyə tam əsas verir. B.Çobanzadə türk xalqlarının folklorunu araşdırmaqla yanaşı, toplanmasına da qayğı və diqqətlə yanaşır. “Kumuk dili və ədəbiyyatı” məqaləsi onun folklor örnəklərini toplaması və nəşr etdirməsindən xəbər verir. O, folklor örnəklərinin toplanılıb gələcək nəsillərə çatdırılmasına bir ziyalı kimi böyük önəm verir. 1925-ci ilin “həziran və təmmuz aylarında” (5, 151) Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin tapşırığı əsasında Dağıstana gedir, kumuklar yaşayan ərazilərdə kumuk dili və ədəbiyyatına, dastan və şərqlərinə aid xeyli materiallar toplayır. Topladığı materiallar əsasında bu nəticəyə gəlir ki, “Kumuk ədəbiyyatı Osmanlı və hətta Azərbaycan ədəbiyyatına görə fəqir, fəqət, məsələn, qaraçay və balkar ədəbiyyatına görə daha zəngindir. Alim kumuk ədəbiyyatının “fəqir”liyini söyləyəndə “XIX əsrin sonlarından etibarən öz şivələrində yazıb-yaradan sənətkarların yetişməsini və kumuk dilində kiçik bir kütüphanə meydana” (5, 153) gətirilməsini nəzərdə tuturdu. B.Çobanzadə kumuk xalq ədəbiyyatının tematikası haqqında məlumat verərək yazır: “Xalq ədəbiyyatının mövzuları: qan davası; mal və qız qaçırmaq; igidlik; eşq; fəqirliklə zənginlik; digər türk-tatar ədəbiyyatında rast gətirdiyimiz dastan və mahnı mövzuları. Xalq ədəbiyyatının vəznələri, ədəbi təmayülləri, nəhayət, çox dəfə insana təsir edən qəti, açıq fəlsəfəsi kumuk ədəbiyyatının qiymətli nöqtələridir (5, 153-154).

Bəkir Çobanzadə “Ədəbiyyatımızda yeni qiymətlər” (1926) məqaləsində Böyük Oktyabr sosialist inqilabından (1917) keçən səkkiz il müddətində türk xalqları ədəbiyyatının inkişaf yolunu səciyyələndirmiş, kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərini önə çəkmişdir. Folklorşünas alimlər içərisində ilk dəfə B.Çobanzadə “Şuralar İttifaqı içində yaşayan türk xalqları ədəbiyyatı bir neçə tərəflərdən müəyyən çərçivə içərisinə alına bilər” (5, 236) qənaətini müşahidə etmiş, görünür, bu

fikri etirazla qarşılanmışdı. Bununla yanaşı, Sovetlər Birliyi çərçivəsində yaşayan türk xalqlarının folklorunun səciyyəvi cəhətlərini aydınlaşdırmışdır. Müəllifin fikrincə, “on yeddinci sənənin ədəbiyyatımıza bağışladığı ən böyük qiymət” (5, 239) türk xalqları folklorunun toplanılması və araşdırılması ilə bağlıdır. Sovetlər Birliyi dönəmində tarançılardan kırımlılara qədər bütün türk şair və maarifçiləri öz el ədəbiyyatını toplamaqla məşğul olmuşdur. 1923-cü ildə qırğız dilində buraxılmış “Min bir maqal” kitabına min bir dənə atalar sözü salınmış və bu atalar sözləri mənalara görə sistemləşdirilmişdir. Kitaba yazılmış müqəddimədə atalar sözünün “xəlqiyyat, ictimaiyyat və lisaniiyyat” (5, 239) üçün faydalılığına diqqət yönəldilmişdir.

B.Çobanzadə qırğız-qazax folklorunun dil, mündəricə və şəkil etibarilə təmiz və zəngin olmasından da söz açır və bunu adı çəkilən xalqların köçəri həyat keçirmələri və islam təsirindən uzaq qalmaları ilə əlaqələndirir. 1923-cü ildə nəşr olunan “Ertarğın” və “Kart koçak” adlı kumuk xalq qəhrəmanlıq dastanları arasında mövzu və ideya baxımından müəyyən oxşarlıqların varlığını nümunələrlə sübuta yetirir. Məqalədə qırğızların “Ersayın”, “Kız Çibek” (“Qız İpək”) və “Manas” dastanlarının adını çəkməklə kifayətlənir. Uyğurların da öz şifahi xalq yaradıcılığı örnəklərini topladıqlarını və 1925-ci ildə “Uyğur el ədəbiyyatı” toplusunu nəşr etdirdiklərini açıqlayır. B.Çobanzadə kənd və şəhərlərdə yaradılan xalq ədəbiyyatı arasında dil və şəkil baxımından əsaslı fərqlər olmasına da diqqət çəkir və fikrini belə tamamlayır: “Köylü xalq ədəbiyyatı bizə daha ziyadə əski qiymətləri - gərək dil, gərək şəkil etibarilə - verdiyi halda, şəhər xalq ədəbiyyatı əksəriyyəni gözümüz önündə olub keçən vəqəllərin xalqda oyandırdığı duyğularla bizi təmiş edər” (5, 249).

Tədqiqatçı Krımda dil baxımından iki xalq ədəbiyyatının – şimal və cənub, yaxud noqay və türk xalq ədəbiyyatının mövcudluğunu da xatırladır. Şimal xalq ədəbiyyatını Krıma şimaldan gəlmiş türk-tatar qəbilələrinin, cənub xalq ədəbiyyatını isə səlcuq türklərinin yaratdıqlarını yada salır. Azərbaycan Ədəbiyyat Cəmiyyəti və Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin milli folklor örnəklərinin toplanması və nəşri istiqamətindəki fəaliyyətini də dəyərləndirir. B.Çobanzadənin Azərbaycan xalqı da daxil olmaqla türk-tatar xalqlarının şifahi ədəbiyyatına böyük önəm verməsi bir sıra səbəblərlə bağlıdır. Bu səbəblərdən biri yazılı ədəbiyyatın, elmi və ədəbi dilin özülündə şifahi xalq ədəbiyyatının dayanmasıdır. Digər səbəb xalq ədəbiyyatının daha çox müstəqil və orijinal olması, dünyanın bütün mədəni xalqlarının dili və təməlində xalq dili və ədəbiyyatının dayanmasıdır. Bundan başqa, xalq ədəbiyyatının yazılı ədəbiyyata və bu ədəbiyyatı yaran sənətkarların yaradıcılığına güclü təsir göstərməsidir. Ona görə də B.Çobanzadə xalq ədəbiyyatına böyük əhəmiyyət verir, məktəblərdə şifahi ədəbiyyatın öyrədilməsinə, uşaqlara bildikləri xalq şərqilərini, məsəllərini, bilməcələrini söyləməyə çalışmağı, folklor nümunələrini toplayıb saxlamağı tövsiyə edirdi.

Xatırlatmaq lazımdır ki, 1920-1930-cu illərdə Azərbaycan folklorunun toplanılması, tədqiqi və nəşri sahəsində gərgin və səmərəli fəaliyyət göstərən tədqiq-

qatçılar sırasında Hənəfi Zeynallı (1896-1938) şərəfli yer tutur. Klassik və müasir Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsi, Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığının elmi-nəzəri problemlərinin araşdırılması, milli folklorun mənşəyinin müəyyənləşdirilməsinə dair tədqiqatları onun elmi erudisiyasının nə qədər geniş və zəngin olması faktı kimi səslənir. H.Zeynallı Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin folklor komissiyasının sədri vəzifəsində işlədiyi və Elmlər Akademiyası Zaqafqaziya filiallının Azərbaycan şöbəsinə rəhbərlik etdiyi illərdə Gəncə, Tovuz və Şəmkir rayonlarına göndərilən ekspedisiyalara başçılıq etmiş, zəngin folklor materiallarının toplanmasında fəallıq göstərmişdir. “Tahir və Zöhrə”, “Qaçaq Tanrıverdi” dastanlarının toplanması da H.Zeynallının gərgin əməyinin məhsuludur. Tədqiqatçının folklor örnəklərinin toplanması, tədqiqi və nəşrinə qayğı və diqqətlə yanaşması bir sıra səbəblərlə bağlıydı. Öncə H. Zeynallı çox yaxşı bilirdi ki, “bir elin ənənə və adəti, həzz və ələmi, sevgi və nifrəti”, “düşüncə və təəssürati”, “onun öz ruhundan doğan, öz qoynunda bəslənən və öz ehtirasları ilə maləmal olan “şifahi ədəbiyyatında, el sözlərində”dir. (19, 119). Xalq ağız ədəbiyyatı ayrı-ayrı şairlərin, el sənətkarlarının yaradıcılığına təsir edən amillər sırasındadır. Digər tərəfdən, xalq içindən toplanan bayatı, qoşma, nağıl və dastanlar yüzillər boyu Azərbaycan gəncliyini əxlaqi ruhda tərbiyələndirmiş, ədəbiyyat aləmində tanınmış simalar yetirmişdir. “Ona görədir ki, Azərbaycan ədəbiyyat tarixi yazılarkən ən əvvəl Azərbaycan əski ədəbiyyatı ilə ağız ədəbiyyatının bağlarını tapmaq və sonra elçi şairlərlə əski ədəbiyyatın bir-birinə göstərdiyi təsiri təsbit etmək və nəhayət el ədəbiyyatı ilə xəvas ədəbiyyatının ayrıcını tanımaq gərəkdir” (19, 162). H.Zeynallı Azərbaycan folklorunun faydalılığını bir də xalqımızın milli düşüncəsinin inkişafına güclü təsir göstərməsində və şura ədəbiyyatını inkişaf etdirmək üçün (19,s.168) bu xəzinənin qiymətli olmasında görürdü. H.Zeynallını xalq ədəbiyyatını necə adlandırmaq məsələsi ciddi düşündürürdü. O, “Ağız ədəbiyyatı”(1926) məqaləsində “xalq ədəbiyyatı” və “ağız ədəbiyyatı” istilahlərini məzmunca fərqləndirir, onlara fərdi yanaşır, onları eyniləşdirməyin əleyhinə çıxırdı. Tədqiqatçı xalq ədəbiyyatını iki bölümə ayırırdı. “Xalqdan bəhs edən” (19, 107) və xalq yaradıcılığı motivləri əsasında bədii əsərlər yazan ədib və şairlərin yaradıcılığını çevrələyən xalq ədəbiyyatı. Bu bölümdə xalq nağılları əsasında əsərlər yazan A.S.Puşkin və M.Y.Lermontov kimi rus klassiklərinin, Anadolu xalqının ruhuna uyğun türkü və dastanlar yaradan türk şairi Rza Tofiqin adını çəkir. “Xalqın öz ruhundan çıxan, onun əhvali-ruhiyyəsini meydana qoyan” (19, 107-108), şair və ədiblərlə heç bir əlaqəsi olmayan, elin özü tərəfindən yaradılan ədəbiyyatı isə “xalq ədəbiyyatı” deyil, “ağız ədəbiyyatı” adlandırmağı daha məqbul sayır. Əlbəttə, tədqiqatçı xalq ədəbiyyatı ilə ağız ədəbiyyatı arasında məzmun və mənaca fərq qoymaqla yanlışlığa yol verir. Eyni zamanda ağız ədəbiyyatının inkişafında şəxsiyyətin rolunu və yazılı ədəbiyyatın təsirini yüksək dəyərləndirir. “Azərbaycan el ədəbiyyatı” (1926) məqaləsində H.Zeynallı Rusiyada, bəzi Avropa ölkələrində və türkdilli xalqlarda cild-cild folklor materiallarının toplandığını və nəşr olunduğunu söyləyir. Azərbaycan el ədəbiyyatının toplanılması və nəşri-

nin zəruriliyini vurğulayır. Azərbaycanın türk elləri ilə birlikdə araşdırılmasını, Azərbaycan ağız ədəbiyyatının toplanılıb öyrənilməsini, Azərbaycan bayatı, türkü, tapmaca, yanılmac və dastanlarının başqa türk xalqlarının folkloru ilə birgə araşdırılmasını məqbul sayır. O, Azərbaycan folklorunun toplanılmasının faydalılığını iki faktorla əlaqələndirir. Bu faktorlardan biri gündən-günə yaddaşlardan çıxan adətlərin və folklor örnəklərinin öyrənilməsi ilə bağlıdır. İkinci faktor isə xalqımızın dili, adətləri və düşüncələri ilə uyuşmayan, çətin anlaşılan “yalançı klassik və buna bənzər çürüntülərdən xilas olub diri, sağlam və get-gedə canlanan ədəbiyyat yaratmaq”dan (19, 116) ibarətdir. H.Zeynallı çox doğru olaraq bu nəticəyə gəlir ki, xalq ədəbiyyatının toplanılması və sistemə salınmasında bütün ziyalılar iştirak etməlidir. Tədqiqatçı folklorun toplanılması ilə bağlı bir sıra tələblər irəli sürür. Folklor materiallarının toplanıldığı kənd və qəza haqqında məlumat verməyi, toplayıcının tərcümeyi-halını yazıya almağı, folklor örnəklərinin dil və üslub xüsusiyyətlərini saxlamağı, coğrafi ərazinin etnoqrafik mənzərəsini yaratmağı, dastan, bayatı və digər folklor janrlarına aid nümunələrin mümkün variantlarını ələ gətirməyi, nəhayət, “məzmun, dil və təsvir ayrılıqları”nı (19, 118) nəzərə almağı başlıca vəzifə kimi qarşıya qoyur.

“El yaradıcılığı” (1926) məqaləsi H.Zeynallının folklorşünaslıq görüşlərinin öyrənilməsi üçün əsaslı qaynaqlardan biridir. Müəllif bu məqalədə atalar sözləri və məsəllərin yaranma tarixindən, onların oxşar və fərqli cəhətlərindən, işlənmə xüsusiyyətlərindən söhbət açır. Xalq yaradıcılığının mərasimlərdən və şifahi ədəbiyyatdan ibarət olmasına diqqəti çəkir, folklor örnəklərinin təbliğində el sənətkarlarının-aşıqların əməyinə böyük dəyər verir. Bizdə Afanasyevlər, Aniçkovlar, Dal və Snekiryevlər olmayınca şifahi xalq ədəbiyyatımızın susuz ağaclar kimi solmağa başlayacağına təəssüfləndiyini qabardır.

H.Zeynallı şifahi xalq ədəbiyyatımızı mənzum və mənşur olmaqla iki bölümə ayırır. Hər bir bölümün tədqiqinin zəruriliyindən danışır. Son dövr rus folkloru araşdırıcılarının sistemə əsaslanaraq, şifahi ədəbiyyatımızın mənzum bölümünə aşağıdakı janrları daxil edir:

1.Bayatı, 2.Mani, 3.Ağı, 4.Gap (təsnifat), 5.Bağlama, 6.Beşik başı (ninni), 7.Meyxanə, bədiyə, 8. “Tərifnamə” (19, 126). Şifahi ədəbiyyatın mənşur qisminə gəldikdə, o da: 1.Müxtəlif məzmunlu nağıllar, 2.Dastan (qəhrəmannamə)lar, 3.Qə-rəvəlli (sərgüzəşt)lər, 4.Təmsal və təmsillər, 5.Əfsunlar, 6.Tapmacalar, 7.Atalar sözləri (sınaq və başqaları)kimi şöbələrə ayrılır. (19, 126). Qəhrəmannamə, əfsanə, yanılmac və tərifnamələrin həm nəzm, həm də nəsrə yaradılmasını nəzərə alan alim onları həm mənzum, həm də mənşur folklor növləri sırasında yerləşdirir. H.Zeynallının elmi düşüncəsinə görə, atalar sözlərinin məna və əhəmiyyəti qayət böyükdür. Hətta o qədər böyükdür ki, onları araşdıran birisi o sözləri yaradan xalqın adi ailə həyatından başlayıb ictimai münasibətinə qədər, tarix boyu keçirmiş olduğu iqtisadi dövrlərə qədər, hətta o elmin bütün bədiyyat, ruhiyyat, əxlaq, din və fəlsəfəsinə qədər bələd ola bilər (19, 127).

H.Zeynallı 1926-cı ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan atalar sözü” kitabına yazdığı geniş və əhatəli müqəddimədə Mahmud Kaşğarının (1008-1105) “Divanü-lügət-it-türk” kitabında olduğu kimi, atalar sözlərini “sav” adlandırır. Məna çalarlarına əsaslanaraq, atalar sözlərini iki hissəyə ayırır. Onlardan biri “Zərbül-məsəl” adını daşıyan “məsəl”, o biri də adı “söz”lər-savlardır” (19, 128). Tədqiqatçıya görə, sadəliyi, dil aydınlığı ilə fərqlənən, müxtəlif məna qruplarına ayrılan atalar sözləri və məsəllər vasitəsilə Azərbaycan xalqının ruhunu, yaşayışını, həyat və məişət tərzini aydınlaşdırmaq mümkündür. Çünki müxtəlif dövrlərdə yaradılan atalar sözlərinin xalq ruhunun tərcümanına çevrilməsi onların həyatın özündən doğması ilə əlaqədardır. H.Zeynallı “Azərbaycan atalar sözü” kitabının “Məxəzlərimiz” hissəsində atalar sözlərini topladığı qaynaqlarla oxucunu məlumatlandırır. Öncə 1260 atalar sözlərini topladığını bildirir. Sonradan topladığı altı minə qədər atalar sözlərinin minə qədərini yaşlı qadın və kişilərin ağzından topladığını, ekspedisiyalar zamanı xeyli atalar sözlərini ələ gətirə bildiyini açıqlayır. Əlinə keçən qəzet və jurnallardan, M.Qəmərinski, F.Köçərli, S.M.Qənizadənin kitablarından, Əliskəndər Cəfərov, Fərhad Ağazadə, Əbülqasım Hüseynzadənin topladığı materiallardan atalar sözlərini götürdüyünü diqqətə çatdırır. Rus və Avropa folklorşünaslarından fərqli olaraq, atalar sözləri və məsəlləri əlifba sırası ilə deyil, tematika baxımından qruplaşdırır, “insan və təbiət”, “insan və cəmiyyət” bölümlərində sistemləşdirir.

Hənəfi Zeynallının “Molla Nəsrəddin” (1927) məqaləsində Molla Nəsrəddinin şəxsiyyəti, Molla Nəsrəddin lətifələrinin yayılma arealı, ideya-məzmun xətləri məsələləri ilə də rastlaşırıq. Tədqiqatçı alim Həmidə Xəlilova “Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin fəaliyyətində ədəbiyyat məsələləri” (Bakı, 2001) adlı namizədlik dissertasiyasında Molla Nəsrəddin lətifələri ilə əlaqədar yazır: “Görkəmli folklorşünas alimin (Hənəfi Zeynallının – Y.D.) bu sahədəki qiymətli təşəbbüslərindən biri də onun 1927-ci ildə ATTC xətilə “Molla Nəsrəddin lətifələri”ni kitab halında çap etdirməsi idi. Həmin kitabın tərtibində o, hələ inqilabdan əvvəl şair, ədəbiyyatşünas və jurnalist Əlabbas Müznibin topladığı Molla Nəsrəddin lətifələrindən geniş istifadə etmişdir” (9, 92). Göründüyü kimi, H.Xəlilova Molla Nəsrəddin lətifələri haqqında söylədiyi mülahizələrdə bəzi yanlışlığa yol vermişdir. Əvvəla, Hənəfi Zeynallı “Molla Nəsrəddin lətifələri” adlı kitab çap etdirməmiş, təbii ki, Ə.Müznibin topladığı Molla Nəsrəddin lətifələrindən istifadə etməmişdir. Əsl elmi həqiqət bundan ibarətdir ki, Əlabbas Müznib topladığı materiallar əsasında 1927-ci ildə “Molla Nəsrəddin məzhəkələri” adlı kitab nəşr etdirmiş, Hənəfi Zeynallı isə həm bu kitabı redaktə etmiş, həm də kitaba “Molla Nəsrəddin” adlı ön söz yazmışdır. H. Zeynallı “Molla Nəsrəddin məzhəkələri” kitabına yazdığı ön sözdə Molla Nəsrəddin lətifələrinin Şərq xalqları arasında geniş yayılmasının səbəbini Azərbaycan da daxil olmaqla Şərq ölkələri xalqlarının bir-birinə yaxın ərazilərdə yerləşməsi, yaşam tərzini və milli düşüncə ortaqlığı və Molla Nəsrəddin hekayələrinin “çox canlı, narın və çox nəgəhani nəticələr ilə” (19, 143) və ibrətli sonluqlarla tamamlanması ilə aydınlaşdırır. Molla Nəsrəddini

Yaxın Şərqi xalqlarının müştərək şəxsiyyəti kimi səciyyələndirəndə də haqlı görünür.

Əmin Abid (1898-1938) Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ədəbiyyatşünas, ədəbiyyat tarixçisi və tənqidçi kimi tanınsa da, onun tədqiqatlarının müəyyən bir hissəsi milli folklorşünaslıqla bağlıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarına aid apardığı elmi tədqiqat Ə. Abiddən folklorşünas, qorqudşünas kimi danışmağa tam əsas verir. Ə. Abid “Türk el ədəbiyyatına elmi bir baxış” (1925) məqaləsində müxtəlif elmi qaynaqları araşdıraraq, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının Azərbaycan xalqına məxsusluğunu əsaslandırır. Ə. Abidi Azərbaycan ədəbiyyatının başlanğıcı problemi ciddi maraqlandırır, bununla bağlı araşdırmalara başlayır. Bu nəticəyə gəlir ki, “Azərbaycanlıların feodalizm dövründən əvvəl malik olduqları xalq ədəbiyyatı naminə tapa bildiyim ən əski əsər “Oğuznamə”dir. “Oğuznamə” indiki vəziyyətə görə Azərbaycan ədəbiyyatının ilk əsəri deməkdir” (1, 27). Ə. Abidin fikrincə, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu “Oğuznamə”nin bir hissəsidir. Eposa daxil olan nağılların hər biri “Oğuznamə” adlanır. Eposdakı əhvalatların Azərbaycan türkcəsində təsviri və Azərbaycan ərazisində cərəyan etməsi onun Azərbaycanla bağlılığını bir daha təsdiqləyir. Ə. Abid “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının Azərbaycan torpağında yaranmasını sübuta yetirən faktlara söykənir. Ə. Abid “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının mətn həqiqətlərinə əsaslanaraq Dədə Qorqudun mənsub olduğu tayfa haqqında məlumat verir: “Bundan da anlaşılır ki, Qorqud adlı zat Azərbaycan türklərinin bir qolu olan və Azərbaycan musiqi və ədəbiyyatında mühüm rollar oynayan Bayat qəbiləsinə mənsubdur. O biri tərəfdən Qorqudun bir “Oğuznamə” müğənnisi olduğunu düşünərkən “Oğuznamə”nin Azərbaycanda mühüm mövqeyi olduğu izah edilmiş olur” (1, 32). O, XVII əsr türk səyyahı Övliya Çələbinin “Səyahətnamə”sinə əsaslanaraq Dədə Qorqudun qəbrinin Dərbənd şəhərində olduğunu söyləyir. Alman səyyahı Oleariusun məlumatlarına istinadən Qazan xanın və arvadı Burla xatunun tarixi şəxsiyyətlər olması haqqında məlumat toplayan alim “Kitabi-Dədə Qorqud”-un Azərbaycanla bağlılığına inamını bir daha ifadə edir. Ə. Abid “Oğuznamə” haqqında mülahizələrini yekunlaşdıraraq yazır: “Yuxarıdan bəri bütün izah etdiyimiz bu vəsiqələr “Oğuznamə” nağıllarının hicri tarixin ilk əsrlərindən başlayaraq XVIII əsrə qədər azərbaycanlılar arasında yaşadığını qəti surətdə isbat etməkdədir. Bu qüvvətli vəsiqələrə istinad edərək “Oğuznamə”ni Azərbaycan xalq ədəbiyyatının məhsulu saymaq icab etdiyi kimi, havi olduğu tarixi qiymət etibarilə də ədəbiyyatımızın ilk əsəri olaraq qəbul etmək lazım gəlir” (1, 35).

1920-ci il Aprel işğalından sonra Azərbaycan folklor irsinin toplanması, öyrənilməsi və nəşri sahəsində mühüm xidmətləri olan folklorçu alimlərimizdən biri də Vəli Xulufudur (1894-1938). “Koroğlu” dastanının, Azərbaycan tapmacaları və el aşıqlarının ədəbi irsinin toplanması, tədqiqi və nəşrində onun böyük əməyi təqdirəlayiqdir. O, Azərbaycan dastan yaradıcılığının kamil nümunəsi olan “Koroğlu” dastanının toplanması, araşdırılması və geniş oxucu kütləsinə çatdırılmasına böyük dəyər vermişdir. V. Xulufu “Koroğlu” dastanının “Toqat səfəri “və

“Bağdad səfəri” qollarını Azərbaycan aşığı sənətinin inkişafında mühüm rol oynamış Tovuz rayonunun Bozalqanlı kəndində yaşayıb-yaratmış Aşığı Hüseynin (1864-1942) dilindən yazıya almış, 1927-ci ildə kitabça şəklində çap etdirmişdir. Azərbaycanı öyrənən cəmiyyət tərəfindən Tovuzda göndərilən tədqiqatçı “Koroğlu” dastanının iki qolunu toplamışdır. V.Xulufu dastanının 1927-ci il nəşrinə yazdığı “Başlangıç əvəzinə” adlı ön sözdə “Koroğlu” dastanının Azərbaycanda, xüsusilə Qazax, Şəmkir və Gəncə mahallarında məşhurlaşdığını bildirmiş, Koroğlu haqqında əfsanə və rəvayətlərin elbəslə dolaşdığını vurğulamışdır. O, bir çox coğrafi adların və qalaların Koroğlu adı ilə adlandırılmasına diqqəti yönəldir. Nümunə olaraq “Eldar oyuğu”, “Qaravul tərəsi”, “Koroğlu qalası”, “Koroğlu qayası” ərazilərinin adını çəkir. Gürcüstanın Qocor yaylağında, “Göyçə gölünün ortasındakı Sevan adasında” Koroğluya istinad edilən qalaların mövcudluğunu da xatırladır. Şəmkir mahalında Koroğlu adı ilə bağlı çox əfsanələrin dolaşdığını söyləyir. V.Xulufu Koroğlu şəxsiyyəti ilə bağlı məsələlərin də geniş yayıldığını aşağıdakı nümunələrlə sübuta yetirir: “Çoxları atasının gözünü çıxartdı ki, mənə “Koroğlu” desinlər, amma kor kişinin oğlu” dedilər”; “Çünkü oldun dəyirmançı, çağır gəlsin də, Koroğlu!” Bu və digər nümunələr, toylarda, el şənliklərində “Koroğlu” dastanının söylənməsi və mahnılarının aşıqların ifasında oxunması, cıdırda və güləşmə zamanı Koroğlu havasının çalınmasına əsaslanıb “Koroğlu” dastanının və Koroğlu şəxsiyyətinin Azərbaycanda məşhur olmasını diqqətə çatdırır. “Koroğlu” dastanı haqqında mülahizələr söyləyən S.S.Penn və V.V.Radlov kimi tədqiqatçıların adını çəkir. V.Xulufu “Koroğlu” dastanı haqqında yalnız topladığı materiallara, “Toqat səfəri” və “Bağdad səfəri” qollarına əsaslanıb mühakimələr yürüdə bilir. Dastanın tarixi, ictimai və ədəbi siması haqqında əsaslandırılmış elmi mülahizələr söyləmək üçün dastana aid bütün materialların toplanılıb öyrənilməsinə zəruri komponent hesab edir. Vəli Xulufu folklorşünas alim kimi aşığı poeziyasına da maraq göstərmiş, Azərbaycanı öyrənən cəmiyyətin xətti ilə aşığı poeziyası nümunələrini kitab şəklində buraxdırmışdır. 1927-ci ildə nəşr etdirdiyi “El aşıqları” kitabına Azərbaycan aşıqlarından Övək, Hidayət və Hüseyn Şəmkirinin tərcümeyi-hallarını və poeziya nümunələrini yerləşdirmişdir. Kitaba yazdığı “Ön söz” də Qurbani, Xəstə Qasım, Dədə Yediyar, Aşığı Ələsgər kimi klassik el sənətkarlarını xatırladan və şeirlərindən nümunələr gətirən tədqiqatçı aşıqlıq sənətini yüksək dəyərləndirir. Göründüyü kimi, V.Xulufu xalqımızın tarixi keçmişinin, etnoqrafiyasının, xalq danışığı dilinin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində aşığı poeziyasının müstəsna rolundan danışır.

1920-ci illərin ortalarında aşığı poeziyası ilə yanaşı el ədəbiyyatı örnəklərinin toplanması və yayımlanmasında folklorçu Hümmət Əlizadənin (1907-1941) də böyük əməyi vardır. Tanınmış folklorşünas Qüdrət Umudovun “Folklorşünaslığımızın tarixindən. 1920-1941-ci illər” (Bakı: “Təbib” nəşriyyatı, 1995) monoqrafiyasında verdiyi məlumata görə: “1926-27-ci illərdə gərgin işləyən folklorçu H. Əlizadə Azərbaycan nağıllarını, dastanlarını və aşığı şeirlərini toplamaqla ciddi məşğul olur. O, Azərbaycanın qərb zonasına səfərlərində “Şah oğlu Şah Abbas”,

“Kötükçü Abbas”, “Xəddixumar”, “Tülküdən qorxan Əhməd”, “Ovçu oğlu Ulu-xan”, “Aygır Həsən” və s. kimi nağılları, “Aşıq Valeh”, “Novruz”, “Tahir Mirzə”, “Şahzadə Bəhram”, “Nəcəf”, “Mərcüm şah”, “Məlik Məhəmməd” və başqa das-tanları, Aşıq Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Aşıq Ələsgər, Şair Vəli, Hüseyin Şəmki-ri, Xəyyat Mirzə, Hüseyin Bozalqanlı, Aşıq Mirzə, Aşıq Əsəd və onlarla başqa Azərbaycan aşıqlarının yüzlərlə şeirini toplamışdır” (18, 16-17).

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı örnəkləri ilə bağlı apardığımız araşdırma və təhlillər bizi bu nəticəyə gətirir ki, 1920-ci illərin əvvəlləri və ortalarında Y.V.Çəmən-zəminli, Ə.Abid, V.Xulufu, H.Zeynallı, H.Əlizadə, B.Çobanzadə, İ.Hikmət və başqa ziyalıların Azərbaycan folklorunun toplanılması, öyrənilməsi və nəşri ilə bağlı əməli fəaliyyətləri ədəbi-nəzəri fikrimizin milli düşüncə işığında inkişafını təsdiqləyən faktlardır. Bu illərdə fəaliyyət göstərən el sənətkarlarının yaratdığı poeziya inciləri didaktik səciyyə daşımaqla bərabər, milli məfkurənin mütərəqqi yönümdə inkişafını sürətləndirən amillər sırasındadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abid Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 288 s.
2. Allahmanlı M. Bəkir Çobanzadə (həyatı, mühiti və yaradıcılığı). Bakı, 2022, 448 s.
3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə. I cild. Bakı: Elm, 2004, 760 s.
4. Çəmən-zəminli Y.V. Əsərləri, Üç cildə III cild. Bakı: Avrasiya press, 2005, 440 s.
5. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. II cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 368 s.
6. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 600 s.
7. Əfəndizadə C. Bayatılarımızda bir nəzər // “Maarif və mədəniyyət” jurn, 1926, № 8, s. 37-40.
8. Hikmət İ. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2022, 819 s.
9. Xəlilova H. “Azərbaycanı Tətqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti”nin fəaliyyətində ədəbiyyat məsələləri, Nam. diss. , Bakı, 2001.
10. Xulufu V. “Koroğlu”, Bakı, 1927, 115 s.
11. Qəhrəmanlı N. Azərbaycanda ədəbi cəmiyyətlər (1920-30-cu illər). Bakı: Elm, 2006, 124 s.
12. Mirəhmədov Ə. Abdulla Şaiq. Bakı, 1956, 141 s.
13. Nazim Ə. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Yazıçı, 1979, 374 s.
14. Samoylovriç A.N. Azərbaycanı tədqiq edən və öyrənən cəmiyyət// “Maarif və mədəniyyət” jurn, 1923, №.11, s.35.
15. Şaiq A. Əsərləri. Beş cildə. IV cild. Bakı: Azərnəşr, 1977, 479 s.

16. Şəfiyeva V. Aleksandr Baqri və Azərbaycan folkloru// Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Elmi-ədəbi toplu.2022/1, Bakı: Elm və təhsil, 2022, s.79-86.

17. Şərif Ə. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı //“Maarif və mədəniyyət” jurn,1927, №9, s. 45-46.

18. Umudov Q. Folklorşünaslığımızın tarixindən (1920-1941-ci illər). Bakı: “Təbib”,1995, 112 s.

19. Zeynallı H. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı,1982, 319 s.